

СТИЛІСТИКА АРХІТЕКТУРИ МАЛОАЗІЙСЬКИХ ГРОБНИЦЬ 1 тис. до н. е.: ГЕНЕЗА, КОНТЕКСТ, ЕПІГОНИ

Анотація. Публікація є спробою подолання проблеми недостатньої дослідженості різноманіття форм і взаємовпливів при формоутворенні малоазійських гробниць 1 тис. до н. е. Запропонована систематизація типів та форм гробниць, характерних певним періодам та регіонам Малої Азії, уточнені та введені в науковий обіг українського архітектурознавства приклади, наведені аналогії, епігони та паралелізми щодо форм малоазійських гробниць.

Ключові слова: архітектура Малої Азії, гробниці, кургани, печерні гробниці, стильові риси та характерні форми архітектури.

Вступ. Нові історико-археологічні розвідки дозволяють повсякчасно оновлювати наукову картину становлення архітектури, відтак **актуальним** є уточнення питань стилеформування в архітектурі. До теми архітектури стародавнього Малої Азії протягом останніх десятиріч вітчизняні дослідники власне не звертались (за виключенням відповідного розділу в підручнику проф. В.І. Тимофієнко). При цьому архітектура даного регіону являє виключний інтерес для дослідження генези архітектурних форм багатьох стилів та їх розвитку в досить віддалених регіонах (від близькосхідної Йорданії до українського Криму). Нові дані натурного вивчення та матеріали іноземних фахових публікацій дозволяють спробувати узагальнити та по новому систематизувати картину становлення малоазійської архітектури 1 тис. до н. е., провести паралелі щодо архітектури інших регіонів. Відтак, **наукова новизна** цієї публікації полягає в оновленні систематизації типів та форм гробниць Малої Азії, спробі авторських інтерпретацій феномену їх архітектури, визначенні її ролі в контексті світової архітектури. **Методика** даного дослідження базується на засадах феноменологічного та іконологічного наукових методів.

Основна частина. Територія Малої Азії (Туреччини) у 1 тис. до н. е. – надзвичайно строкатий етнічно та політично регіон, до якого надходили стильові впливи з інших частин середземноморської ойкумени, також від культур Міжріччя (частина території Ассирії і розташована, власне, у Малій Азії), Ірану, східного Причорномор'я та Кавказу. При цьому, протягом 1 тис. до н. е. в Малій Азії відбулось становлення держав і культур, серед архітектурного спадку яких не втраченими є лише погребіння. І саме за їх формами можна чітко простежити кордони тої чи іншої етногрупи: погребіння фрігійців з середини півострова, західних лідійців, північних причорноморських понтійців та пафлагонців,

лікійців з південного узбережжя, південно-західних карійців є виразно відмінними в архетипах форм – в підході до архітектури як до об'єму (меморіалу і монументу) чи простору-вмістилища (глибинна погребальна печера), у відмінних типах погребінь, таких, як *курган, вирізаний об'єм-монумент, скельна печерно-фасадна гробниця*. Тому досвід погребальної архітектури є надзвичайно цінним, як приклад становлення принципів і форм архітектури: конструктивних вмінь, планувальних звичок, естетичних пріоритетів.

Коротко розглянемо передісторію регіону. До часу 1 тисячоліття до нашої ери на території Малої Азії вже відбулись і склались певні архітектурні традиції. Літописно-відомим від 3 тис. до н.е. на території Малої Азії автохтонний народ хатті, який перебував під впливом Аккаду; у 2 тис. до н.е. в регіоні розселяються лувійці, асимілюючись з хатті вони формують культуру *хетів, які домінують в Малій Азії у 18-13 ст. до н. е., створюючи власні архітектурні традиції*. В 12 ст. до н. е. ассірійці з ахейцями (прото-греками) завойовують хетів. В цей час на західному узбережжі Малої Азії протягом тисячоліття розбудовується Троя (епігонна щодо культур Кіклідських островів і Крито-Мікенської цивілізації), з укріпленням-акрополем і будинками-мегаронами. Щодо архітектурних традицій *хетів* – будучи епігонами Міжріччя в будівництві міських укріплень, цитаделей, палаців, жертовників¹, вони мали особливістю кам'яне, а не цегляне будівництво, що при подібності форми призводило до специфічної образності, а наявне в регіоні дерево сприяло становленню колонних лоджій, невідомих Міжріччю. Характерними формами хетської архітектури були параболічні вдавані склепіння та арки в стінах з циклопічною кладкою. Новітнім явищем в регіональній архітектурі стали портали з парними наївно-реалістичними скульптурними “охоронцями” при устоях пройому (переважно це були вишкірені хижакі, інколи химери, ще рідше воїни). Таку систему оформлення порталів можна вважати своєрідною спрощеною варіацією алей сфінксів-охоронців з храмів Єгипту другої половини 2 тис. до н. е., та, головню, тріумфальних воріт з палаців сусідньої Ассирії з шеду (*невідомих в Міжріччі у*

---

¹ Пам'ятки хетської архітектури досліджені в місті Хаттусса (Хаттушаш, нині Богазкале, Туреччина), яке було столицею хетської держави у 16-12 ст. до н. е.: верхнє місто-цитадель Бююк-кале зберігло рештки бастионів, Левові, сфінксові та сторожові ворота, фундаменти палацу; в нижньому місті дослідженим є храм в оточенні складів та житлових кварталів. Відоме також місто Аладжа-Хююк (Alcahoуuk, Туреччина) – релігійна столиця хаттів у 3 тис.д.н.е., місто хетів 2 тис.д.н.е.: підмурки дозволяють реконструювати містобудівний план та храм, зберіглись рештки міських стін та сфінксових воріт. Також історико-архітектурний інтерес являють рештки жертовника Ефлатун Пинар (Sadıkhası, Beуsehir, Копуа, Туреччина), 1700 р. д.н.е. та скельне поминальне святилище Язиликая (Богазкея, Туреччина), 1220 р. д.н.е.

шумеро-аккадський та старовавілонський періоди); зауважимо, що *шеду ассирійців* були створені кількома сторіччями пізніше, ніж *малоазійські леви-охоронці*. В палацах цікавим є формування двоколонної вхідної лоджії (яку можна порівняти з двоколонними фасадами мегаронів Трої). Така планувальна композиція хеттської архітектури з житловим і парадним блоками при замкненому дворі та двоколонною вхідною лоджією має назву “біт-хілані”.

Від початку 1 тисячоліття до н. е. територія східно-південної Туреччини та Сирії була населена сиро-хетами. Їх архітектура розвивалась у 10-8 ст. до н. е. в традиціях хеттської: будувались цитаделі, складні системи башт, охоронці входів та вхідні колонні лоджії². У центрально-східній частині Малої Азії на зміну хетам приходять племена *фрігійців*, держава яких домінує в регіоні у 9-8 ст. до н. е., пізньою столицею є археологічно досліджене місто Гордіон. Одночасно, у 8-6 ст. до н. е., в центрально-східній частині Малої Азії розвинулась держава *Урарту* (Ванська держава, прадавня Вірменія з столицею на озері Ван), архітектурні традиції якої наслідували в регіоні Каппадокії та у Вірменії³. Потому, у центрально-східній частині Малої Азії формується держава *лідійців* (7-6 ст. д. н. е., столиця Сарди); на західному узбережжі Малої Азії перманентно відроджується *Троя*; на середземному узбережжі Малої Азії у 7-6 ст. до н. е. розбудовуються міста *лікійців*, *карійців*, *кілікійців*. У другій половині 1 тисячоліття до нашої ери на узбережжі Малої Азії посилюється роль *греків-іонійців*. Тоді ж на чорноморському узбережжі Малої Азії формується *Понтійська держава* (колонії якої досягають узбережжя Криму та південно-українських регіонів) та *Пафлагонія*. Всі перелічені держави, культури та народи Малої Азії 1 тис. до н. е. мали власний оригінальний архітектурний смак, дослідження та наукова систематизація якого ще чекає свого вирішення.

Традиції погребальної архітектури Малої Азії можна прослідкувати від часу появи у регіоні фрігійців та урарту. *Хочемо акцентувати, що передували їм культури хетів і сиро-хеттів не мали значного розвитку гробниць та мавзолеїв, подібно до відсутності такої архітектурної традиції у Міжріччі, в Критській культурі, в традиціях Трої (але протилежно розвитку погребальної архітектури в Єгипеті, в Мікенських Пелопонеських містах). У 8-7 ст. до н. е. в Малій Азії будували кургани: фрігійці – з зрубною дерев'яною камерою всередині*

² Пам'ятки сиро-хетів відомі з міста Самаль (12-8 ст. д. н. е.): цікавим є геометрично-правильне концентричне укріплення міста в центрі якого – асиметрична цитадель з системою воріт та палацом. Цитадель та святилище 9 ст. д. н. е. досліджені в місті Тель-Халаф, плани храму мегаронного типу та “біт-хілані” палацу 8 ст. д. н. е. – в місті Тель-Таїнат.

³ Серед існуючих пам'яток архітектури Урарту найвідоміші – цитадель царів на Ванській скелі в Тушпе (Туреччина) та фортеця Еребуни (Єреван, Вірменія).

(приклад – «Могила Мідаса» (тумулус ММ, «земляна піраміда») біля Гордіона), *лідійці* – з кам'яним *дромосом* і *толосом* (приклад – кургани в Бінтепе біля Сард, серед яких «курган Аліатта»)⁴. Карколомно змінилась погребальна традиція у *б. ст. до н. е.*, коли у *фрігійців* з'явилися скельні фасадні гробниці (приклади з «міста Мідаса» біля Язиликая: Монумент Мідаса, Монумент Ареястис, незакінчений монумент, «Гіацинтова гробниця»). Такі споруди створювались заглибленням в скелю, в якій вирізався *силует фасаду будинку з фронтоном*; в них виражений плоскінний *стіновий склад мислення*, виявлений в суцільності килимових орнаментальних панно. Проміжною ланкою в становленні таких гробниць, можливо, були *непогребальні стінові «монументи» скельних вдаваних порталів Урарту* (в яких – відгомін воріт хетів і сиро-хетів з охоронцями входу; приклад – "двері Мгера" (Мітри) біля урартської столиці Русахінілі, Туреччина, також «Левовий камінь» в долині Асланташ (Aslantas), 8 ст.д.н.е.). Скельна фасадна композиція гробниць, можливо є певним розвитком змісту і форми дольмена (толоса, погребальної камери): замість насипного кургану тут природна гора, в якій і сховано символічну (фасадну, ложно-портальну) «хатку».

Появу скельних малоазійських гробниць навряд чи можна вважати віддаленою реплікою, запозиченням ідеї єгипетських печерних гробниць Середнього та Нового царств (порівн. храми Абу Сімбел 13 ст. до н. е.), *ймовірніше їх поява пов'язана з поширенням зорастрійської традиції "повітряних поховань"*, коли тіло небіжчика вважалось оскверняючим землю, не мало її торкатись і піднімалось над землею – *в саркофаг на постаменті* (приклад – Гробниця Кіра в Пасаргадах), *в башту-мавзолей* (напр. т. зв. Башта Кааба Зорастра у Накіш-і-Рустемі, 6 ст.д.н.е., т. зв. Тюрма Соломона в Пасаргадах), зрештою, *в скельну печерну гробницю*. Скельні гробниці з *імітацією колонних галерей* з'являються *синхронно в Малій Азії і у стародавньому Ірані*: мідійська гробниця в Сурдаш (кін. 7 ст. до н. е.) та скельні гробниці перських царів у Накше Рустам (6 - 5 ст. до н. е.) *мають певну аналогію щодо малоазійських гробниць – ідея імітації вирізьбленого в скелі галерейного фасаду прогресує у іранців, як у малоазійців, але у власних своєрідних ордерних формах*. Колонні галереї відомі на фасадах скельних гробниць Малої Азії від *6-4 ст. до н. е.* і найкраще представлені в некрополях *Лікії* (середземноморське узбережжя, Анталія): у Мірі Лікійській (Демре), у Фетхіє, на р. Дальян біля Мармаріса. Частина *лікійських гробниць* презентує пост-фрігійський плоскінний підхід:

---

⁴ Дозволимо собі згадати пізні репліки-відголоски курганної архітектури Малої Азії. В цьому ряду можна розмістити Царський курган в Пантикапеї (4 ст. до н. е.; Керч, Україна), столиці Боспорського царства, залежного від малоазійського причорноморського Понтійського царства.

силует будинку з фронтоном (або плоским перекриттям) заповнюють профільовані квадратні ніші (під колумбарій або осуарій?). Інші гробниці презентують вже галерейні фасади (з опорами-стовпами, або ордерні), які інколи мають справжні двоколонні портики, утворюючи пронаос, тотожний формам егейських мегаронів та грецьких іонійських храмів в антах. Композиція двоколонних портиків в попередні епохи мала поширення в регіоні: у мегаронах Трої на західному березі Малої Азії, у двоколонних галерейних фасадах типу «біт-хілані» хетів та суро-хетів. Подібні лікійським, печерні камерні скельні гробниці з колонними фасадами споруджували від 4 ст. до н. е. в центральній частині півострова (Каппадокії; приклад – в Гереме «Могила Гердеккая», 4-1 ст. д. н. е.) та в Пафлагонії (чорноморське узбережжя, північно-західна Туреччина; приклад - Гробниця в Гамбаркайя, кін. 8 (?) ст. до н. е.). Відтак, скельні печерні гробниці з ложними фасадами стали традиційними формами погребінь в регіоні не лише Малої Азії, але і Близького сходу. Пізньоантичним, найпишнішим прецедентом розвитку такої архітектурної традиції є елліністичні гробниці Набатейського царства (Петри в Іорданії, 1 ст.; приклади – скельний «храм» Ад-Дейр, гробниця Ель-Хазне, Obelisk Tomb і триклініум). Різниця між формою гробниць фрігійців (8 ст. д. н. е.) і гробницями Петри полягає у вирішенні фасадів: наявністю у других ордеру, імітації колонних галерей на плоскім скульптурному фасаді.

Натомість споруджували від 3 ст. до н. е. скельні гробниці Понтійського царства (причорноморське північне узбережжя Малої Азії, приклад – царські гробниці в Амасї) видаються досить оригінальними: безколонні, подібно прадавнім фрігійським, але вирізані в скелі глибше навіть лікійських (вирізьблено не силует фасаду, а частина об'єму: глибокий пронаос в антах під нависаючим покриттям – плоским, або фронтоном, або арковим циліндрично-склепінчастим). Тут є певна асоціація: з індійською архітектурою ратх і, особливо, чайтей (напр. чайтя Кондейн 2 ст. до н. е.). Внутрішній простір – неглибока камера з вирізьбленим вдаваним циліндричним склепінням (збільшена подоба пізніших християнських катакомбних аркосоліїв). На відміну від курганних погребальних камер чи етрусських гробниць інтер'єр малоазійських погребінь не імітує дім, і, здається, не прикрашався. Поминальні дії, як і в решті малоазійських гробниць відбувались, ймовірно, ззовні.

Розглянемо ще одну, дуже оригінальну і нечисленну форму малоазійських лікійських гробниць – гробниці-стовпи (монументальна прямокутна башта, завершена плитою та вирізаний з скелі стовпоподібний будиночок-саркофаг. Поодинокими прикладами є: у Ксанфі (Xanthos) монументи Гарпій і Двох Героїв, в Пінара біля Фетхіє – об'ємні та скельні гробниці. Ймовірно, це прояв зороастрійських перських впливів у Малій Азії – варіант повітряного погребіння, про які йшлося вище. Стовпоподібні мавзолеї Сирії (поховальні башти Пальміри

на пагорбі Умм аль-Кейс, 1 ст.⁵) можливо слід також розглядати в контексті поширення парфянського впливу в регіоні, який ніс і традицію зороастрійської форми повітряних погребінь. Змістовно та структурно такі башти-мавзолеї, можливо навіть вплинули згодом на становлення християнських башт-мартирій поч. 4 ст. у Вірменії (зокрема, св. Гаяне і св. Репсіме в Вагаршапаті), та на пізнішу середньовічну традицію вірменських храмів та ісламських мавзолеїв у формі шатрових ротонд. Також відзначимо, що ідею малоазійських об'ємних гробниць-монументів, вирізаня з скелі стовпоподібного будиночка-саркофага, згодом розвинули в єрусалимських гробницях Кедронської долини (скельні гробниці Авессалома, Бней Хазир та Захарії, 1 ст. до н. е.). З формальної точки зору, цікавим в лікійських гробницях-стовпах є ідея вирізати архітектуру, а не будувати (складати) її – вона присутня в усіх скельних малоазійських гробницях, але тут найвиразніша. Така традиція загалом є чужорідною для архітектури середземноморської ойкумени.

Ще однією нетиповою, але характерною рисою розглядуваних скельних лікійських гробниць є форма покриття деяких з них: у формі «перевернутого човна», що утворює килевидну арку на фасаді. Така імітація дерев'яних жител з килевидними дахами в кам'яних скельних фасадах, як і подібне лікійському різбленю з монолітної скелі архітектурних башт, вирізблення печерних просторів з ордерними галереями скельних фасадів має аналогію в досить віддаленому регіоні – в індійських скельних чайтьях Аджанти (3-1 ст. до н. е., час помакедонської селевкідської експансії в регіон Індії, «індо-грецької» династії Шунга), та в значно пізніших вирізблених в скелях монументах-ратхах (Елори 7-9 ст., Бхіма в Махабалипурам, 7 ст.). Важкопростежуваність культурних зв'язків між віддаленими в часі і просторі народами приводить до думки, що індійські чайтьї та ратхи і малоазійські гробниці з килевидним покриттям є паралельними аналогічними прецедентами переходу ремісничих будівельних навиків (кораблебудівних, теслярських) в архітектурні будівельні технології, які потім (з незрозумілих нам причин) отримують кам'яну імітацію в погребальній та сакральній архітектурі.

---

⁵ Біля Пальміри знайдено різні типи погребінь: храм-гробниця, дім-гробниця, погребальні башти 1 ст.д.н.е., споруджені над підземними склепами-гіпогеями; у 1-2 ст. будували окремо підземні гіпогеї, окремо башти-склепи (які могли містити в собі десятки поховань: вертикальні шахти до 10 метрів висотою вздовж стін з кронштейнами для кам'яних саркофагів), від 3 ст., після перепідпорядкування Пальміри Риму – лише гіпогеї. Руїни погребальних башт знайдені в близькому до Пальміри Дура-Європос, в місті Хатра, в сасанідському місті Нурабад (провінція Фарс).

Висновки. В заключення ще раз підкреслимо, що досвід малоазійської погребальної архітектури є надзвичайно цінним, як приклад становлення певних принципів і форм архітектури – конструктивних вмінь, планувальних звичок, естетичних пріоритетів різних етнічних груп. Відмінність традицій виявляла себе в підході до архітектури як до об'єму (меморіалу і монументу) чи простору-вмістилища (глибинна погребальна печера), в архітипах форм (курган, вирізаний об'єм-монумент, скельна печерно-фасадна гробниця), які виражали різноманіття стильових звичок. Ідея скельного погребіння заявлена у монументальних скельних храмах-гробницях Верхнього Єгипту в епоху Нового Царства за півтисячоліття була заново відкрита та своєрідно розвинута в малоазійській частині середземноморської ойкумени. Скельні погребіння Малої Азії (також Ірану й Іорданії) зберігали ідею створення печерного простору-схрону з монументальним фасадом. Погребіння з фасадними силуетами у фрігійців (8 ст. до н. е.), з площинними нішами та з колонними фасадними галереями у лікійців (6-4 ст. до н. е.), з «антовими» пронаосами фасадів у понтійців (3 ст. до н. е.) демонструють всю палітру форм цього типу споруд. Такі малоазійські гробниці поєднують «лінії» становлення крито-мікенського мегарону 2-1 тис. до н. е. та парфянських зорастрійських «башт мовчання», прозвіщають грецькі храми в антах, римсько-набатійські скельні погребіння Петри. В малоазійській Лікій створено прецеденти вирізблення зі скелі цілого стовпоподібного об'єму будинку-саркофага, що також може вважатись розвитком та трансформацією зорастрійських «башт мовчання», надалі прослідковуваних в елліністичних скельних баштоподібних мавзолеях Пальміри та Єрусалиму, в баштоподібних ротондах (храмах та мавзолеях) середньовічної архітектури християнства та ісламу.

Библиография/ References

1. *Всеобщая история архитектуры*: В 12 т. – Т.1. Архитектура древнего мира М., 1970. – 512 с.
2. *Тимофієнко В.І.* Історія архітектури стародавнього світу. – К.: Наукова думка, 2006. – 512 с., іл.
3. *Флиттнер Н.Д.* Культура и искусство Двуречья и соседних стран. – М., 2008. – 368 с.
4. *Пичикяна И.Р.* Малая Азия – Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния. – М., 1984., 296 с.
5. *Кишбали Тамаш Петер.* Архитектура древней Анатолии: типология, локальные особенности и межрегиональные контакты. Культурно-мемориальные комплексы доэллинистического периода. Автореферат дисс. ... кандидат. искусствоведения. – Москва, 2016.

6. Горбик Олена. Всесвітня історія архітектури в тезах і зображеннях (пам'ятниковознавчий довідник). Частина 1. Архітектура первісної доби та традиційна архітектура. Архітектура давнього світу. Архітектура античності та раннього християнства: наукове видання. Видання друге, доповнене. – К.: Фенікс, 2018. – 163 с., іл.
7. Brown B.A. Monumentalizing Identities: North Syrian Urbanism, 1200–800 BCE. PhD Dissertation, University of California, Berkeley, 2009.
8. Gilibert A. Syro-Hittite Monumental Art and the Archaeology of Performance. Berlin: de Gruyter, 2011.
9. Pucci M. Functional Analysis of Space in Syro-Hittite Architecture. Oxford: Archaeopress, 2008.

Аннотация. Стаття досліджує причини різноманітності форм і взаємодія при формуванні малоазійських гробниць 1 тис. до н. е. Предложена систематизація типів і форм гробниць, характерних для певних періодів і регіонів Малої Азії, уточнені і введені в науковий обіг українського архітектурознавства приклади, наведені аналогії, епігони і паралелі до форм малоазійських гробниць.

Ключевые слова: архітектура Малої Азії, гробниці, кургани, печерні гробниці, стилеві риси і характерні форми архітектури.

Abstract. The article explores the reasons for the diversity of forms and mutual influences of the formation of the tombs of Asia Minor 1st century BC. Systemization of types and forms of tombs typical for certain periods and regions of Asia Minor is suggested, the examples are refined and introduced into the scientific use of Ukrainian architecture studies, analogies, epigones and parallels are given to the forms of the tombs of Asia Minor.

Keywords: architecture of Asia Minor, tombs, mounds, cave tombs, stylistic features and characteristic forms of architecture.